

РОЗДІЛ 3.

Кримінальне право і кримінальний процес; кримінально-виконавче право і кримінологія; криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 343.3

ОСОБЛИВОСТІ ПРИМУСУ ЯК СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ

Яремко Г.З.

*к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
м. Львів, вул. Городоцька, 26, 79007, Україна, тел.: (067) 95 68 607, e-mail.:
yaremkogalyna2017@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4333-0424*

Маковецька Н.Є.

*к.ю.н., доцент кафедри державно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна, тел.: (067) 581-10-043, e-mail.: MakoveckaNE@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0002-6244-1456*

PECULIARITIES OF COERCION AS A SOCIALLY DANGEROUS ACT

Yaremko G.

*Ph.D. in Law, Associate Professor, Department of Criminal Law,
Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, st. Gorodotska, 26, 79007, Ukraine,
tel.: (067) 95 68 607, e-mail.: yaremkogalyna2017@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4333-0424*

Makovetska N.

*Ph.D. in Law, Associate Professor, Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine, tel.: (067) 581-10-043,
e-mail.: MakoveckaNE@krok.edu.ua, ORCID: 0000-0002-6244-1456*

Анотація. У статті розглядається примус як наскрізне кримінально-правове поняття. Від його правильного та єдиного розуміння залежить законність правозастосування. Метою статі є визначення особливостей суспільно небезпечного діяння як однієї із ознак кримінально-правового поняття примусу. Основним завданням аналізу є дати відповідь на такі запитання: в яких конкретно діяннях може виражатися примус; чи може примус виражатися лише дією чи також і бездіяльністю; чи примус та власне сам спосіб примусу є тотожними поняттями. Примус передбачає вимогу діяти певним чином або ж, навпаки, не діяти. Тобто зміст поведінки, що злочинець очікує від адресата, повинен бути озвучений або будь-яким іншим чином доведений до нього. Тому примус як вимога – це акт комунікації, у зв'язку з чим передбачає активну поведінку. Примус як вимога повинен бути підкріплений певними засобами, які власне мають здатність впливати на свободу волі потерпілого, а саме змушувати його діяти чи не діяти відповідним чином. Роль таких забезпечувальних засобів при примусі виконує спосіб як ознака складу злочину. У КК України виділяються такі способи примушування особи: погрозою; заподіянням реальної шкоди; з використанням службового становища або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності; іншими незаконними діями; без жодної деталізації у нормі способу примушування. Психічні способи примусу можуть бути різноманітними.

Головне, щоб такі прийоми були здатними вплинути на свободу волі особи. Суспільна небезпека примусу криється не стільки у способі, яким примушують, а у самому примусі як вимозі до особи діяти чи не діяти відповідним чином. А тому доцільно виключити з відповідних кримінально-правових норм, ознакою яких зазначено примус, вказівки на конкретні способи примусу. Це невиправдано звужує коло кримінальної правової охорони свободи волі особи у відповідній сфері. Доведено, що примус як інформаційна дія передбачає вимогу винного до потерпілого (завжди дія); вплив на свободу волевиявлення здійснюється шляхом впливу на тіло або психіку потерпілого; спосіб примусу може бути як дією, так і бездіяльністю.

Ключові слова: примус, вимога, суспільно небезпечне діяння, спосіб.

Формул.: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 11

Annotation. The article deals with coercion as a cross-cutting criminal concept. The legality of law enforcement depends on its correct and unified understanding. The purpose of the article is to identify the features of socially dangerous acts as one of the features of the criminal concept of coercion. The main tasks of the analysis are to answer the following questions: in what specific acts can coercion be expressed; whether coercion can be expressed only by action or also by inaction; and compulsion and the actual method of coercion are identical concepts. Coercion implies a requirement to act in a certain way or, conversely, not to act. That is, the content of the behaviour that the offender expects from the addressee must be voiced or otherwise communicated to him. Therefore, coercion as a requirement is an act of communication and therefore involves active behaviour. Coercion as a requirement must be supported by certain means that can influence the victim's free will, namely, to force him to act or not act accordingly. The role of such protective means in coercion serves as a sign of the crime. The Criminal Code (CC) of Ukraine defines the following methods of coercion of a person: threat; causing real harm; with the use of official position or by a person on whom the victim was financially or otherwise dependent; other illegal actions; and without detailing the method of coercion in the norm. Mental methods of coercion can be varied. The main thing is that such techniques are capable of influencing the individual's free will. The public danger of coercion lies not so much in the way it is coerced, but in coercion itself as the requirement for a person to act or not to act accordingly. Therefore, it is advisable to exclude from the relevant criminal law indications of coercion, and indications of specific methods of coercion. This unjustifiably narrows the scope of the criminal legal protection of an individual's freedom of will in the relevant area. It is proved that coercion as an informational influence involves the demand of the perpetrator to the victim (always an action); the influence on the freedom of expression is carried out by influencing the body or psyche of the victim; the method of coercion can be both action and inaction.

Keywords: coercion, demand, socially dangerous act, method.

Formulas:0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 11

Постановка проблеми. У кримінальному законі України чимало понять, які наскрізно пронизують кримінально-правову тканину. Від їх правильного та єдиного розуміння залежить законність правозастосування. А тому вивчення таких понять повинно бути загальноприйнятим науковим вектором. Точкові, “постатейні” дослідження повинні бути лише ланкою для системних наскрізних висновків. Так, у Кримінальному кодексі (далі – КК) України більше сотні разів містяться вказівки на примус (примушування) [4]. Попри це немає нормативного визначення такого поняття. Не вирізняються єдністю і наукові позиції.

Аналіз останніх досліджень. Однак, було б несправедливо вказувати, що питання поняття примусу взагалі не висвітлювалося у доктрині кримінального права. Свідченням цього є дисертаційні доробки, зокрема, І. Є. Жданової на тему “Фізичний або психічний примус як

обставина, що виключає злочинність діяння” [3], В. Ю. Рунова на тему “Кримінально-правова охорона особи від незаконного примусу” [7]. Досліджували примус, зокрема, в межах окремих складів злочинів такі автори, як: А. Андрушко [1], М. К. Дімітров [2], О. М. Храмцов [10], Г. З. Яремко [11] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Звичайно, визначення істотних ознак кримінально-правового поняття примусу потребує комплексного аналізу об’єктивних та суб’єктивних ознак, які є об’єднуючим “ядром” поняття. Проте це дослідження, з огляду на обсяг, спрямоване на уявлення лише окремої ознаки. А тому метою цієї статі є визначення особливостей суспільно небезпечного діяння як однієї із ознак кримінально-правового поняття примусу.

Досягнення поставленої мети можливе шляхом з’ясування таких питань, що і є завданнями статті: в яких конкретно діяннях може виражатися

примус; чи може примус виражатися лише дією чи також і бездіяльністю; чи примус і власне сам спосіб примусу є тотожними поняттями.

Виклад основного матеріалу.

Першочергово слід уяснити, який зміст вкладається у поняття примусу в тлумачних словниках. Зокрема, значиться, що це натиск з боку кого-небудь; зусилля над самим собою; примушування; необхідність діяти відповідним способом незалежно від волі, що зумовлена кимось чи чимось; натиск, зумовлений законом [9]. У словнику синонімів в одному логічному ланцюжку з примусом перелічено такі поняття: зневолення, принука, змушування, силування, примушування, приневолення [8]. Тобто примус (або примушування, що також вживається в КК України) передбачає вплив на певну особу з метою її спонукання активно діяти відповідним чином або ж, навпаки, не вчиняти відповідні дії незалежно від її бажання (волі).

Пошук відповідей на окреслені завдання можливий шляхом аналізу тексту кримінального закону України. Утім, наскільки виважені законодавчі підходи, потрібно уяснити. Так, у ч. 4 ст. 134 КК України йдеться про примушування до стерилізації, а в ч. 5 цієї ж статті - дію, передбачену частиною четвертою. Тобто має місце вказівка саме на “дію”, тобто активну поведінку. Аналогічні вказівки в інших кваліфікованих складах про примус (наприклад, ч. 2 ст. 151-2, ч. 3 ст. 154, ч. 2 ст. 300 КК України). У ст. 174 КК України прямо вказано на примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших *незаконних дій* (виділено авт.). Тобто перелік дій, якими примушують особу до визначеної поведінки, є відкритим, але зазначено, що це, по-перше, дії і, по-друге, дії власне незаконні.

Отож, законодавець у деяких кримінально-правових нормах виражає розуміння того, що примус – поведінка завжди активна. Видається, що таке твердження потребує деякого уточнення.

Сам по собі примус, очевидно, сутнісно передбачає вимогу діяти певним чином або ж, навпаки, не діяти. Тобто зрозуміло, що зміст поведінки, яку злочинець “очікує” від того, кому адресує примус, повинна бути озвучена або будь-яким іншим чином доведена до адресата. Тому, мабуть, примус як вимога – це акт комунікації, у зв’язку з чим справді передбачає виключно активну поведінку. Хоча при цьому вимога може бути висловлена прямо, завуальовано, впливати з попередньої поведінки.

Однак, поряд з цим, примус як вимога повинен бути “підкріплений” певними “засобами”, які власне мають здатність впливати на свободу волі потерпілого, а саме – змушувати його діяти чи не діяти відповідним чином. Роль таких забезпечувальних засобів при примусі виконує спосіб як ознака складу злочину.

Загалом, у теорії кримінального права під способом вчинення злочину розуміють форму прояву суспільно небезпечного діяння, яка означає певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, що застосовуються особою [5, с. 71]. Тобто спосіб є вираженням діяння.

Проаналізуємо законодавчі вказівки на спосіб примусу. У КК України законодавцем розмежовується фізичний та відповідно психічний примус (ст. 40, ст. 180). Це стало предметом вивчення І. Є. Жданової [3].

Утім, у доктрині висловлювалася думка про те, що примус, будучи впливом на психіку особи, вже є психічним. А тому вживання термінологічного звороту «психічний примус» є тавтологією. Однак, правильно пишуть науковці, що вплив на свідомість особи є впливом першочергово на психіку людини, втім, такий може здійснюватися як через вплив на тіло (фізичний), так і через вплив виключно на психіку (психічний) [2, с. 83]. А тому є підстави виокремлювати як фізичний, так і психічний примус. І відповідні вказівки на фізичний чи психічний характер примусу визначають власне той факт, що вплив на психічну (вольову) сферу людини здійснюється шляхом впливу на тіло чи

шляхом впливу виключно на психіку людини.

У КК України виділяються такі способи примушування особи:

1) погрозою (вбивства (ч. 2 ст. 189; ч. 1 ст. 280); заподіяння іншого насильства (ч. 1 ст. 355, ст. 386); заподіяння матеріальної шкоди (ч. 3 ст. 154; ч. 1 ст. 280); шантажу (ч. 1 ст. 189; ч. 1 ст. 258-1; ч. 1 ст. 303); обмеження прав, свобод або законних інтересів осіб (ч. 1 ст. 189); вчинити викрадення радіоактивних матеріалів (ч. 1 ст. 266));

2) заподіянням реальної шкоди (різного роду насильством (ч. 2 ст. 122, ст. 174); заподіянням матеріальної шкоди (ч. 2 ст. 189; ч. 2 ст. 355);

3) з використанням службового становища або особою, від якої потерпілий у матеріальній чи іншій залежності (ч. 2 ст. 258-1; ч. 2 ст. 303);

4) іншими незаконними діями (ст. 174 КК);

5) без жодної деталізації способу примушування (ч. 1 ст. 120; ч. 1 ст. 127; ч. ч. 2, 4 ст. 134; ч. 2 ст. 142; ч. 2 ст. 143; ч. 1 ст. 151-2; ч. 1 ст. 173).

Із законодавчого переліку способів примусу стає зрозумілим, що законодавець не вичерпує такі способи переліком. Утім, є підстави констатувати, що примус, як вимога домогтися бажаної для винного поведінки, може вчинятися як впливом на тіло людини, так і на психіку.

Так, посягання на тіло іншої людини охоплюється зазвичай поняттям фізичного насильства, яке, як відомо, поділяють на те, яке є небезпечним для життя й здоров'я, та яке не є небезпечним для життя й здоров'я.

Посягання ж на психіку іншої людини охоплюється поняттям психічного насильства. Які ж конкретні способи впливу на психіку особи, що можуть бути дієвими для отримання від суб'єкта очікуваної поведінки.

Один з таких психічних прийомів, що прямо названий законодавцем, - це різного роду погрози [7, с. 7]. Щодо інших психічних способів, то варто звернути увагу, що, наприклад, у диспозиції ст. 127 КК України про катування (в якому

примус є метою) вказано, що таким вважається заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій. Очевидна вказівка на діяння, що полягають, окрім фізичного, у заподіянні морального страждання шляхом мучення, інших насильницьких дій. Така вказівка дає підстави для висновку, що такі дії, незважаючи на їх можливі форми, повинні приносити моральні страждання.

Тобто, психічні способи примусу завдають потерпілому емоційного болю (образи, приниження, нагадування ганебних вчинків особи чи будь-яких подій, фактів, які завдають особі емоційного страждання) або навіть вплив на інших осіб чи навіть об'єкти (наприклад, майно, тварин), які "небайдужі" для винного.

Видається доречним звернутися до Постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи" від 7 лютого 2003 року № 2, яка розтлумачує поняття особливої жорстокості [6]. Так, у п. 8, зокрема, зазначено, що особлива жорстокість передбачає, що винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних, психічних чи моральних **(шляхом зганыблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глумління тощо)** страждань, або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань (виділено авт.).

Вочевидь, що психічні способи примусу можуть бути різноманітними. Недоцільною є спроба окреслити перелік способів, якими винний вчиняє примус. Визначальним при виборі винним способом, яким примусити особу до певної поведінки, повинно бути усвідомлення, що такий вплив на тіло чи на психіку особи здатен "зламати" її волю. Суспільна небезпека примусу криється не стільки у способі, яким примушують, а у самому

примусі як вимозі до особи діяти чи не діяти відповідним чином. Тобто в порушенні свободи волі людини у сфері певних правовідносин.

У зв'язку з цим варто виключити з відповідних кримінально-правових норм, ознакою яких зазначено примус, вказівки на конкретні способи такого. Це не виправдано звужує коло кримінальної правової охорони свободи волі особи у відповідній сфері. Для однієї особи дієвим є фізичний біль, для іншої – сором, переживання за себе, близьких тощо. Це може стати навіть “козирем” у руках злочинця, які зможуть обрати такий дієвий спосіб примусу, що не визначений у законі, з метою уникнення кримінальної відповідальності. А тому однозначно більш ефективними є ті заборонні кримінально-правові норми в КК України, в яких спосіб примусу неконкретизований.

Ще одне питання, що відноситься до способу вчинення примусу, – чи може спосіб полягати у пасивній поведінці (бездіяльності). Звичайно, метод прикладів не є найефективнішим у науці. Утім, інколи моделювання ситуацій (прикладів) дає можливість знайти відповідь на шукане запитання. Наприклад, роботодавець працівникам, які не погоджуються виконувати роботу, необумовлену договором, затримує зарплату, виплачує в меншому розмірі, позбавляє премії тощо (ст. 173 КК України). Або ж особу позбавляють їжі, сну, засобів до існування, спілкування з рідними тощо, аби примусити до бажаної поведінки. Очевидно, що така бездіяльність може бути цілком “ефективною” для досягнення очікуваного результату.

Література:

1. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170-173.
2. Дімітров М. К. Співвідношення кримінально-правових понять погрози та психічного примусу. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 2 (volume 1). С. 82-85.
3. Жданова І. Є. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н.: 12.00.08. К., 2010. 19 с.
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.06.2020).
5. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. 244 с.

Отож, спосіб примусу може полягати як у дії, так і в бездіяльності. У зв'язку з цим варто чітко розрізняти власне примус як інформаційну дію (вимогу до потерпілого), як завжди активну поведінку та спосіб примусу, як засоби впливу на тіло чи психіку винної особи, що можуть виражатися як у дії, так і бездіяльності.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Узагальнюючи аналіз суспільно небезпечного діяння при примусі, видається можливим виокремити такі висновки:

- примус як інформаційна дія передбачає вимогу (пряму чи завуальовану) винного до потерпілого (завжди активна поведінка (дія));

- вплив на свободу волевиявлення здійснюється шляхом впливу на тіло або психіку потерпілого;

- спосіб примусу може бути як дією, так і бездіяльністю.

Суспільна небезпека примусу криється не стільки у способі, яким примушують, а у самому примусі як вимозі до особи діяти чи не діяти відповідним чином. А тому доцільно виключити з відповідних кримінально-правових норм, ознакою яких зазначено примус, вказівки на конкретні способи примусу. Це не виправдано звужує коло кримінальної правової охорони свободи волі особи у відповідній сфері.

Проведений екскурс є лише одним із “пазлів” у формуванні поняття примусу, проте це вже проміжна ланка до вироблення єдиного розуміння такого наскрізного кримінально-правового поняття.

6. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.06.2020).
7. Рунов В. Ю. Кримінально-правова охорона особи від незаконного примусу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н.: 12.00.08. К., 2013. 20 с.
8. Словник синонімів Караванського (Словопедія). URL: <http://slovopedia.org.ua> (дата звернення 25.06.2020).
9. Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. URL: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (дата звернення 25.06.2020).
10. Храмов О. М. Насильство в грабежі (проблеми кримінально-правової оцінки). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 18. С. 156-158.
11. Яремко Г. З. Співвідношення вимагання та насильницького грабежу, розбою: верифікація аксіом. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: тези доповідей регіональної наук.-практ. конф.* (м. Львів, 14 грудня 2018 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 445-449.

Reference:

1. Andrushko, A. (2018), "Regarding the expediency of criminalizing coercion into marriage", *Natsional'nyj iurydychnyj zhurnal: teoriia ta praktyka*, vol. 6(34), pp.170-173.
2. Dimitrov, M.K. (2019), "Correlation between criminal law concepts of threat and mental coercion", *Visegrad journal on human rights*, vol. 1, pp. 82-85.
3. Zhdanova, I.Ye. (2010), "Physical or mental coercion as a circumstance that excludes the criminality of the act", Ph.D. Thesis, Crymynal Law, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine.
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (2001), The Law of Ukraine, "Criminal codex of Ukraine", available at: <http://zakon1.rada.gov.ua> (Accessed 25 June 2020).
5. Kudrjavcev, V.N. (1960), *Ob`ektivnaja storona prestuplenija* [The objective side of the crime], Gosudarstvennoe izdatel'stvo juridicheskoy literatury, Moscow, Russia.
6. Plenum of the Supreme Court of Ukraine (2003), Decree, "On judicial practice in cases of crimes against life and health of a person", available at: <http://zakon1.rada.gov.ua> (Accessed 25 June 2020).
7. Runov, V.Yu. (2013), "Criminal legal protection of a person from illegal coercion", Ph.D. Thesis, Crymynal Law, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine.
8. Dictionary of synonyms Karavansky (Slovopedia), available at: <http://slovopedia.org.ua> (Accessed 25 June 2020).
9. Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes / Bilodid, I.K., 1970-1980, available at: http://ukrlit.org/slovyk/slovyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh (Accessed 25 June 2020).
10. Khrantsov, O.M. (2014), "Violence in robbery (problems of criminal law assessment)", *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav*. vol. 18, pp. 156-158.
11. Yaremko, H.Z. (2018), "The ratio of extortion and forced robbery, robbery: verification of axioms", *Tezy dopovidej rehional'noi nauk.-prakt. konf.* [Abstracts of reports of regional scientific-practical. conf.], *Teoretyko-prykladni problemy pravovoho rehuliuвання v Ukraini* [Theoretical and applied problems of legal regulation in Ukraine], Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, pp. 445-449.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2020 року